

3. Головченко В.І. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: нариси історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків, 1996. – 190 с.
4. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження і національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900-1907. – К., 1998. – 226 с.
5. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1999. – Ч. 2. – С. 248-444.
6. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925). – Дніпродзержинськ, 2001. – 245 с.
7. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ ст. – К., 1999. – 248 с.; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації модерної доби в Україні. – К., 2002. – 552 с.
8. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік). – К., 2002. – 361 с.
9. Ярмыш А.Н. Судебные органы царской России в период империализма (1900-1917 гг.): Учебное пособие. – К., 1990. – 92 с.; Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно... – К., 1992. – 187 с.; Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. – Харків, 2001. – 284 с.
10. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (ІХ – початок ХХ ст.). – К., 1996. – 296 с.
11. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1895. – Арк. 2.
12. Там само. – Арк. 2-3 зв.
13. Там само. – Арк. 3-4 зв.
14. Там само. – Арк. 4-4 зв.
15. Там само. – Арк. 1.
16. Там само. – Арк. 6.
17. Там само. – Арк. 6 зв.
18. Там само. – Арк. 6.
19. Там само. – Арк. 6 зв.
20. Там само. – Арк. 6.
21. Там само. – Арк. 7-7 зв.
22. Там само. – Арк. 8 зв.
23. Там само. – Арк. 10, 11.
24. Там само. – Арк. 15.
25. Там само. – Арк. 16 зв.
26. Там само. – Арк. 20 зв.
27. Там само. – Арк. 21 зв.
28. Там само. – Арк. 22.
29. Там само. – Арк. 23.
30. Там само. – Арк. 25.
31. Там само. – Арк. 31-32 зв.
32. Там само. – Арк. 33.
33. Там само. – Арк. 43-43 зв.
34. Там само. – Арк. 44 зв.
35. Там само. – Арк. 49.
36. Там само. – Арк. 45.
37. Там само. – Арк. 60.

ОСТАПЕНКО М. А., ДОДОНОВ Р. О.

**НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ПІДВОДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У 2002-2003 РОКАХ**

“Культурологічний вісник” з самого початку свого існування інформував читача про археологічні дослідження Запорізького краю взагалі та підводні розвідки запорізьких гідроархеологів зокрема. Достатньо згадати статті Г.І. Шаповалова “Підводна археологія в Запоріжжі: досвід і проблеми” [1], Д. Кобалії і В. Нефьодова “Затонувши кораблі Дніпровської гребної флотилії 1737-1739 рр.”, “Козацькі човни” та дюбель-шлюпки II чв. XVIII ст.: історія виникнення” [2], Р. Додонова “Пошуки “Принца” та виникнення підводної археології в радянській Україні (До 80-річчя Епропу)” [3] та інші. Підвищена увага з боку редакції Науково-теоретичного щорічника до питань, пов’язаних з діяльністю запорізьких гідроархеологів, не є випадковою. Вона обумовлена, по-перше, наявністю декількох багатих археологічних комплексів на дні Старого Дніпра, а по-друге, стійкими традиціями їх досліджень, пов’язаних з роботою так званої Експедиції Підводних Археологічних Робіт (ЕПАР).

Свою діяльність запорозькі археологи-водолази почали з середини 60-х років. Саме тоді обласний морський клуб ДОСААФ розпочав підготовку для ВМФ фахівців з різних технічних спеціальностей, до програми якої входила і підготовка легководолазів. Деякі ветерани пам’ятають, як співробітники Запорізького Краєзнавчого музею звернулися до них з проханням поєднати тренування спортсменів-підводників з пошуками археологічних артефактів на дні Дніпра. Саме так було покладено початок регулярним підводним археологічним розвідкам. Поступово запорозькі підводники об’єдналися у власне товариство, як би ми зараз сказали, дайв-клуб, що отримав символічну назву “Скіф”. З часом цей клуб увійшов до десяти найвідоміших клубів підводників Радянського союзу. Представники “Скіфа” навіть брали участь у експериментах донецьких колег з клубу “Іхтіандр” з першими радянськими “підводними будинками” на дні Чорного моря (мис Тарханкут і бухта Ласпі, 1966-1969 рр.). З 1969 року запорізький підводний клуб вже регулярно проводив археологічний пошук, який триває і донині. Серед засновників клубу слід назвати, в першу чергу Є.Р. Спінова і Г.І. Шаповалова. Це були два ентузіаста-фундатора підводної справи, при цьому перший спеціалізувався переважно на технічних аспектах, а другий – на наукових. З 70-х років активну участь у підводних дослідженнях беруть Ю. В’язовський, І. Трипольський, С. Салаяник, В. Зуєв, О. Шуть, В. Ходикін та інші.

У 1970 році підводними археологами був знайдений перший корабель XVIII століття, а наступного року – піднятий на поверхню. У 70-80 роки минулого століття підводними археологами були відкриті залишки поселення енеолітичного часу у берегів Хортиці, з dna річки були підняті античні амфори і якорі, датовані першими століттями нашої ери, а також значна кількість предметів військової зброї і побуту інших історичних епох. Завдяки діяльності гідроархеологів на Хортиці була зібрана найбільша на території колишнього Союзу колекція якорів I пол. XVIII ст.: вона нараховує понад 50 одиниць, майже стільки ще залишається на дні Дніпра.

Слід відмітити, що в кінці 80-х років у Запоріжжі працювало дві підводних експедиції: перша – від Запорізького краєзнавчого музею (керівники Г. І. Шаповалов та В. В. Нефьодов) та друга – від Історико-культурного Заповідника на о. Хортиця (керівник Ю. М. Мазурик). І хоч через відсутність узгоджених планів робіт між науковцями виникали суперечки, обома експедиціями були виявлені нові пам’ятки та вдосконалювалась методика досліджень, яка суттєво підвищувала значимість загальних зусиль.

Діяльність підводних археологів Запоріжжя отримала високу оцінку в Москві, на першій Всесоюзній нараді з проблем гідроархеології (1982). Запорізькі делегати були обрані у Науково-координаційну раду з проблем підводної археології та у Комісію з підводної археології, що була створена при Інституті археології АН СРСР. У 1990 році на базі Запорізького краєзнавчого музею при участі річкового порту, Українського фонду культури та редакції журналу "Пам’ятки України" був створений Центр археології та історії Дніпра (на жаль, роботи Центру на початку 90-х років припинилися через відсутність цільового державного фінансування). При Центрі на госпрозрахункових засадах і була створена Експедиція підводних археологічних робіт. Ядро ЕПАРу протягом 90-х років склали наукові співробітники Музею історії Запорізького козацтва при Національному заповіднику „Хортиця”: В. Нефьодов, М. Остапенко, Д. Кобалія. Навколо них створився колектив драйверів-ентузіастів, завдяки чому індивідуальні прагнення „освоєння підводного світу” поєдналися з інтересами науковців.

Наукові розвідки на дні Дніпра мають комплексний, багатоцільовий характер, і жоден з хронологічних періодів української історії не залишався поза увагою археологів. Але найбільш розповсюдженими є пам’ятки періоду російсько-турецької війни 1735-1739 років, на дослідженні

яких і сконцентровані сили дослідників. Резонансною подією культурного життя стало проведення у 1999 році суднопідйомної операції “Запорозька Чайка”. Можна без перебільшення стверджувати, що підйом козацького судна, яке затонуло у 1738-1739 рр. біля острова Хортиця, визначив подальшу долю запорозької гідроархеології. Ця операція продемонструвала, що слід по-новому підходити до проблеми акумуляції недержавних коштів для проведення підводних досліджень, шукати нові механізми реклами, залучення спонсорів, фінансування робіт, їх супроводження у засобах масової інформації тощо.

Позитивний досвід ЕПАР був використаний і пізніше – під час підйому у жовтні 2001 року знайденої В. Нефьодовим на дні Старого Дніпра чавунної гармати. Ці два проекти не могли би бути реалізованими без участі 5-го Експедиційного загону ремонтних і гідротехнічних робіт. Плідне співробітництво археологів-науковців, професійних водолазів, драйверів-любителів, а також – організаторів проекту, політиків, промисловців, журналістів, які працювали в одному напрямку, заради єдиної мети, значно підсилювало потенціал ЕПАР. Як пише безперечний авторитет з гідроархеології в Україні В. В. Назаров, „ЕПАР зробила значний внесок у розвиток підводної археології України і на сьогоднішній день є одним з провідних наукових колективів, що спеціалізується в даній галузі діяльності” [4].

Значення названих акцій (наприклад, проект „Запорозька Чайка” проходив під патронатом Президента України) явно виходило за межі музейної справи Національного заповідника „Хортиця”. До речі, несподівано для багатьох, керівництво заповідника обрало пасивно-заперечувальну позицію щодо підводних досліджень і фактично самозвільнилося від участі у підйомі і чайки, і гармати. За цих умов гідроархеологи були вимушені шукати інші механізми організації своєї роботи поза структурою заповідника. Результатом цих пошуків стало пряме співробітництво з Інститутом археології Національної Академії Наук України.

З іншого боку, проведення в Запоріжжі масштабних акцій історико-культурного плану, зокрема підйом кораблів, сприяв формуванню історичної самосвідомості громадян. Підводні археологічні дослідження, відтворення стародавніх суден, відродження козацьких традицій стали приводом для єднання молоді навколо зазначених вище проектів. Мабуть, це є закономірністю, оскільки подібний сплеск активності спостерігався і раніше, зокрема – у 70-ті роки. Г.І. Шаповалов згадує, що „у ті роки у суспільному житті обласного центру виник незвичний неформальний рух, що поєднував людей, які почали пошук і дослідження стародавностей у р. Дніпро. У наступні роки, беручи участь у підводних археологічних експедиціях, своєрідний “краєзнавчий лікбез” пройшли сотні молодих робітників, студентів і школярів Запоріжжя” [1]. Історія майже повністю повторилася через тридцять років. Слід лише зазначити, що серед сучасних прихильників гідроархеології чимало впливових людей з грошима, які не лише здатні придбати недешево підводне спорядження для себе особисто, а й фінансувати загальні програми і „підводні” проекти.

Все сказане обумовило потребу створення громадської організації, яка б продовжувала кращі традиції ЕПАР у XXI столітті. Такою організацією став Інститут підводних досліджень. Ще влітку 2002 року, при реєстрації установи виникла суперечка суто юридичного характеру: чи може громадська організація мати назву Інституту? Мовляв, створювати наукові інститути – прерогатива виключно держави. Але подальші консультації у правознавців довели, що інститути можуть бути і громадськими, і навіть приватними. До речі, міжнародним прецедентом у цьому питанні може стати створений Дж. Бассом і М. Катцевим ще у 1973 році Американський інститут морської археології на Кіпрі, який має статус саме громадської організації [5].

Інша справа – наскільки потрібна невеликому колективу гідроархеологів гучна назва Інституту? Чи доцільно було претендувати на статус серйозної науково-дослідної установи в наш час суцільної нестабільності і переміни „правил гри”? Чи не краще було колишнім музейним робітникам репрофільюватися на виключно комерційну діяльність та виконувати гідротехнічні роботи за замовленням чи зосередитись, наприклад, на туристичному бізнесі? Відповідь на ці запитання надасть час.

А поки молодий Інститут підводних досліджень намагається не лише експлуатувати колишню славу ЕПАР, а й заробляти авторитет власними діями, під новим ім'ям. Стратегічними партнерами ІІД з самого початку стали Інститут археології НАН України, Центр пам'ятниковознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'ятників історії і культури, Наукове товариство ім. Я. Новицького, а також органи охорони пам'ятників обласного і місцевого масштабів.

Першою акцією, яка була організована ПД, був науково-практичний семінар для драйверів України. У жовтні 2002 року на острові Байди зібралися представники основних дайв-клубів Дніпропетровська, Донецька, Севастополя, Ялти та інш., які протягом трьох днів двічі занурювалися на дно Старого Дніпра, відвідали залишки кораблів часів російсько-турецької війни 1735-1739 років, а також павільйон з чайкою, що реставрується.

Окремим проектом, над яким працювали співробітники Інституту в 2003 році разом з громадсько-політичним об'єднанням „Нова епоха”, став проект „Новий Дніпро”, який передбачав зйомку серії науково-популярних фільмів, присвячених історії та екології Дніпра. Робота над першим фільмом „По сліду зниклої флотилії” (режисер В. Саричев, оператор А. Хуповка) була закінчена у грудні 2003 року, а в січні 2004 відбулася його презентація.

Під час роботи над фільмом гідроархеологи зробили підводну розвідку значної території від острова Хортиця до селища Покровське (Нікопольський район Дніпропетровської області). В результаті експедицією Інституту вперше було обстежено місце затопленої Нової Січі (1734-1775 рр.). Велика концентрація знахідок козацької доби робить цей підводний об'єкт дуже перспективним щодо його подальшого дослідження.

В районі урочища Лиса Гора (Запорізький район) було обстежено залишки дерев'яного корабля XIX століття (?) та місце переправи радянських військ через Дніпро у 1943 році.

Восени 2002 року підводними археологами ПД на госпрозрахункових засадах проводили розвідку на дні Дніпра на місці проектування будівництва нових мостів. Внаслідок розвідки було виявлено, що на Старому Дніпрі опори мосту будуть безпосередньо торкатися гранітних берегів, тому майже не нанесуть збитків підводним пам'яткам. Основні роботи гідроархеологів сконцентрувалися на Новому Дніпрі, де роботи тривали з жовтня по грудень. На площі у 750x150 м було закладено підводні шурфи та окремі розмиви ділянок дна річки. Слід зазначити, що майже вся площа Нового русла Дніпра біля північної частини о. Хортиці внаслідок змін екологічного середовища опинилася під товстим шаром мулу та нашарувань моллюсків. В районі розкопок цей шар досягав 2 метрів, що значно утруднювало проведення робіт. Знахідками гідроархеологів були частина дерев'яного шпангоуту, бортової дошки та два якоря XIX століття, які, найімовірніше, використовувалися під час будівництва мосту Преображенського.

Звісно, суцільне дослідження всієї площі дна в районі будівництва виявилось неможливим за умов, що склалися (термін виконання, велика собівартість підводних робіт, утруднення, пов'язані з придонними нашаруваннями), тому, закінчуючи роботи, фахівці Інституту підводних досліджень зазначили у звіті, поданому до Інституту археології НАН України, що будівні роботи доцільно проводити під наглядом археологів.

На договірних умовах реставратори ПД продовжують працювати над проектом “Запорозька Чайка”, який не закінчився, як вважає більшість журналістів, з підйомом судна у 1999 році. Лише консервація дерев'яного корпусу поліетіленгліколем за технологією потребує тривалого трьохрічного терміну, а ще – реставраційні роботи над окремими деталями та знахідками, що складають цілісний археологічний комплекс. Під час відвідування реставраційно-виставочного павільйону, де проходить процес консервації та реставрації козацького човна, П.П. Толочко, Н.А. Гаврилюк та інші провідні фахівці Інституту археології НАНУ вказували здивування масштабами робіт, підкреслювали їх важливість та унікальність.

Крім цього проекту, постійно продовжувалися розвідувальні роботи ПД на Старому Дніпрі, де велася підготовка для здійснення запланованої на 2004 рік операції з підйому великого судна вітрильно-гребного типу першої третини XVIII ст. – за попередніми оцінками “бригантини російського типу”. Цей проект здійснюється при фінансовій підтримці російського композитора і виконавця А. Макаревича, який є палким прихильником підводних досліджень.

За матеріалами досліджень Інституту підводних досліджень для каналу ОРТ підготовлено передачу, в якій висвітлено перспективи та проблеми збереження підводних пам'яток в Дніпрі. В цьому контексті роботи з подальшого вивчення Дніпра як комплексної історико-культурної пам'ятки повинні проходити в межах усвідомлення його значення як важливого транснаціонального шляху, відомого як “Шлях з варяг у греки”.

Таким чином, молода громадська організація, яка об'єднує науковців і ентузіастів-підводників, впевнено працює на унікальній ділянці історико-археологічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповалов Г.И. Подводная археология в Запорожье: опыт и проблемы // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 2.
2. Кобалія Д.Р., Нефедов В.В. Затонувшие корабли Днепровской гребной флотилии 1737-1739 гг. // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. — Запоріжжя, 2000. – Вип. 6. – С. 5-16; Кобалія Д.Р., Нефедов В.В. ”Козацькі лодки” та дюбель-шлюпки II чв. XVIII ст.: історія виникнення // Там само. – Вип. 8. – С. 8-17.
3. Додонов Р.О. Пошуки “Принца” та виникнення підводної археології в радянській Україні (До 80-річчя Епропу) // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 10. – С. 21-28.
4. Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох). – К.: Стилос, 2003. – С. 13.
5. Зайченко В. Подводная археология // Подводный мир. – 2001. – № 3.